

Hangutánzó szavaink történetéből.

(Folytatás)

A magyar nyelv története azt tanítja, hogy hangutánzó szavaink alakváltozatai metathesis által is keletkezhetnek. A *husáng*-ról Mészöly bebizonyította, hogy az a tájnyelvi *suháng* alakváltozata, a *suhang* ~ *suháng* meg az ággal, vesszővel, füttykös-sel való ütés hangját utánzó *suh* származéka (Mészöly: MNY. X., 160—167.). Amint tehát a *suh*-nak *suháng* származékából lett a *husáng*, éppen úgy lehetett a *lük*-nek *lükü* származékából a *külü*. A *csatakos* is hangutánzó, ennek is van *tacsakos* alakváltozata (MTsz.). A *puhan* mellett is van *huppan*. „Puff, leestem, csak u' puhantam“, mondják Gyöngyös vidékén. Szentesen ezt úgy mondják: úgy leestem, csak úgy huppantam (vagy puffantam). A *puha* gyümölcsöt Szentesen *szotyos*-nak mondják, Somogyban a *szotyos* körtének *huppantós* a neve (MTsz.) A *buzog*-nak is van *zubog* párja (MTsz.). Amint tehát a hangutánzó *puhan* mellett van *huppan*, a *puha* mellett *huppantós*, a *buzog* mellett meg *zubog*, éppen úgy lehet a *lükü* mellett *külü*. A *korcsolya* eredete ismeretlen. A *kall*, *kálló* eredetének a fejtegetésekor majd kiderül, hogy a *korcsolya* is hangutánzó eredetű szó, és ennek is van *csorkolya* alakváltozata meg *csorkojázn*i származéka (MTsz.).

A *lükü*-nek, *külü*-nek mind etnographiai, mind nyelvtörténeti vizsgálata azt bizonyítja tehát, hogy a *lükü* ~ *külü* egymás alakváltozatai.

Hogy a **likév* > **liké* > **likő* > *lükő* > *lükü* az eredetibb és a *kélő* (Oklsz. 1443: *Kelev*), *kilő* (MNY. XXXI., 126.), *killő* (Oklsz. 1453. *kyllév*), *külü* (Oklsz. 1461. *kvlv*), *külő* (1685. Takács: Századok, 1907. 242. l.), *küllé* (*Kywille* 1504. Oklsz.), *küllő* (1671: *stuppa* vulgo *küleő*) (Lambrecht: A magyar malmok könyve, 43.), *sótörő tölgyfa kölü* (Takács: Századok, 1907. 239.; 1684-ből), *kölyü* (1685: „egy kásátörő kölyü zuppantójával együtt“ — Takács: Századok, 1907. 239.), *portörő kölyő* (Tinódi: Egervár viadaljáról való ének harmad részében) amabból fejlődött, azt az is bizonyítja, hogy a meghántolt kölest a Besztercei Szójegyzék korában — mint már említettem — *likétt*-nek nevezték, a Schlägli Szójegyzék is *lükütt*-nek hívta és a mai nyelvjárások is csak *lükött*-et ismernek, *kilött*, *killött*, *külött*, *külütt* vagy *küllött* sem a régi, sem a mai nyelvben nincsen. És mivel a megtört,

meghántolt kölest már a XIV. században is *likélt*-nek hívták, ebből az következik, hogy a *liké*-vel, *lükő*-vel való gabonatörés igen régi, már az ó-magyar korban is megvolt. Abból meg, hogy a „pila” jelentésű *kélő* is megvan a XIV. század végén (Beszt. Szój. 550: *keleu*), a *posztó külő* meg a XV. század elején (Schlägli Szój. 2091: *posto kwlo*), az következik, hogy a **liké* > *lükő* > **kilé* > *külő* stb. fejlődése már igen régen megtörtént.

Bizonyos, hogy a **likév* > **likév* > **liké* > **likő* alakok mellett **kilév* > **kilé* > **kilő* > *külő* > *külü* alakok voltak, tehát rövid *-l*-lel hangzottak, amit a Beszt. Szój. *keleu* alakja is igazol. Eredetibb volt a *kilő* (MNY. XXXI., 126.), ebből lett a *killő*. A magánhangzók közötti *-l-* palatalizálódása következtében lett *kölyü*, *kölyő* és azután *köjü*, ugyanígy lett a *külü*-ből is a mai *küjü*. Másfelől meg az *-l-* magánhangzók között megnyúlt, így keletkezett a *killő*, *küllő*, *küllé*.

Hangtanilag tehát a *külü*-nek és alakváltozatainak a *liké*-ből, *lükő*-ből való származtatása nem kifogásolható, a metathesis lehetőségét az ugyancsak hangutánzó eredetű *suháng* > *husáng*, *csatakos* > *tacsakos*, *puhan* ~ *huppan*, *puha* ~ *huppantós*, *buzog* ~ *zubog*, *korcsolya* > *csorkolya* támogatja, a *lükü* és *külü* azonos jelentése meg megerősíti.

A *külü* és alakváltozatainak hangutánzó voltát és eredeti „*husáng*” jelentését bizonyítja a nyelvjárási *kölömp* ~ *kölöp* ~ *kölöny* is, amely ezt teszi: „*f a t ö r z s b ő l v á g o t t e g y - k é t m é t e r n y i d a r a b*” (MTsz.).

Ezért érthető most már a székelyföldi kútfigyelvény jelentésű *fa-küjü*. A *kölömp* ~ *kölöp* ~ *kölöny* ugyanis kétségtelenül hangutánzó eredetű szó, ennek alakváltozata a *kolomp*: „*az a faharang, jeladó deszka, amelyet két botocskával v e r n e k*” és „*az a fadarab, amelynek nyergébe az evezőt a gúzs segítségével beakasztják*” (MTsz.), ennek származéka: az „*ülöget, dönget*” jelentésű *kolompol*. *Kolompolom az ajtót* (MTsz.).

Amint a *kölömp* „*f a t ö r z s b ő l v á g o t t e g y - k é t m é t e r n y i d a r a b*” *kolomp* alakváltozata faharangot is jelent, éppen úgy jelent a hangutánzó eredetű *külü* *husángot*, a Székelyföldön meg *kolompot*. (Erd. Muz. XLVII., 438.) „*Szépszavú külüje van, halod-é, ott a csorda a nyagba!*” (= két hegy közötti hajlat) — mondják Csíkszeredán; amelyik tehénnek a nyakában *külü* van, az természetesen nem *kolompol*, hanem: *külül*: „*Ott külül az a fehér tehén a bokorba*” (Csík.). Mivel a *külü* jó hangosan szól. — hiszen nagy *kolomp* az, Szopos Sándor festőművész szerint (ez utóbbi adatok szíves közlöje) „*szép tompa hangja van*” — a nagyhangú fehérnépről is szoktak ilyeneket mondani: „*Hallszik a külüje Rózsi némneki!*”

Mindezek a nyelvtörténeti tények állításom helyességét igazolják. De hogy a mozsártörő jelentésű *lükü* > *külü* csak hang-

utánzó eredetű lehet, megtámogatom még egy kétségtelen bizonyítékkal: a *kótis*-sal. *Ni, hogy kótog a harkály?* (Szabolcs m. MTsz.). *Kotogó* az ökör nyakán lévő *k o l o m p i s* (Szlavónia, MTsz.). A *kótog*-nak van *kótyog* alakváltozata: „kopog kopácsol, kalapál”, a *kotyog* is idetartozik (MTsz.). Megvan ez a szó már a XV. században is „pulsó” értelemmel: *koltagának, kotogatának* „pulsaverunt” (Serm. Dom. I. 577.). Nohát ennek a kétségtelenül hangutánzó eredetű *koltag, kótog* szónak a származéka az „ütő, mozsártörő” jelentésű *kótis*, amelyről CzF. is megemlékszik és Lambrecht Károly is *A magyar malmok könyvében* (15. l.): „*kótis*forma kis ütőeszköz fából vagy vasból.” *Zúgott, kótogott a két vakszemem*, mondják Biharban. Apácai Csere meg *l ü k k ö g ő, gyors é r s z ö k é s e k*-ről beszél (NySz.).

Az imént ezt a szabolcsi nyelvjárási adatot említettem: „Ni, hogy *kótog a harkály!*” Ezért hívják ezt a madarat Baranyában *fa-kotogató*-nak (MTsz.), Porrogszentkirályon meg *fakopogató*-nak (magam népnyelvi gyűjtése); a harkály ugyanis *kopogtatja* a fákat és úgy keresi a fa kérge alatt a bogarakat. Ezért hívják a harkályt még *kopáncs*-nak, *fa-kopáncs*-nak is (MTsz.). A harkály *fa-kotogató* nevében ugyanaz a hangutánzó *koltog > kótog ~ kotog* szó van, amelynek hangutánzó tövéből az „ütő, mozsártörő” jelentésű *kótis* is származott. Nem kell tehát azon sem megütköznünk, ha azt látjuk, hogy a „fából való ütő, zúzó vagy lükő eszköz, amelynek működése hanggal jár együtt”, a *külü ~ küllő* azt is jelenti: „harkály” vagyis olyan madár, amelyik kopog a fákon. Majdnem helyesen okoskodik tehát Bátky is, amikor ezt írja: „Hogy a *küllő* m a d á r küllőszerű kopácsolásától kapta nevét, aligha kétséges” (MNY. XXIII., 217.). Szabatosan azt kell mondanunk: a harkály is azért *külü ~ küllő*, mert *kotog, kótog, kopog, küll* a fán.

A harkálynak *küllő* neve nagyon régi, megvan a *külü* „me-reps” jelentésben a Schlägli Szójegyzékben is. Ez is azt bizonyítja, hogy a *lükü ~ lükő > küllü ~ küllő ~ kölyü* és egyéb alakváltozatai igen régi hangutánzó eredetű szócsalád. A harkálynak régi *küllő* neve mellett a „fekete rigó” jelentésű *küllő* meg az „aranybegy”-et tévő *sárgakülü* madárnév fiatalabb (MTsz.). Ebből tehát az következik, hogy ezek a madarak *küllő, küllü* nevéket a harkályhoz való hasonlóságuk miatt kapták.

Ilyen névátvitel történt Somogyban és Dunántúl más nyelvtelüetein is a *kány*a szóval. Somogyban és Pápa vidékén ugyanis a „varjút” hívják *kányának*.

Ha a néprajz meg a nyelvtudomány azonos vallomásait helytelenül értelmeztem volna és a *lükü > küllü* „gabonazúzó gerenda”, „famozsár” és alakváltozatainak eredeti hangutánzó alakját meg jelentését helytelenül állapítottam volna meg, nem tudtam volna megfejteti sem a „kültfogalvány” jelentésű *fa-küjü-t*,

sem a kolompoló székely *külü*-t, sem pedig a fa-kotogató *külü*-t, *küllü*-t, *küllő*-t, és ezek nem lámogatnák azt a „gabonazúzó gerenda“, „famozsár“ jelentésű *lükü*-ről és *külü*-ről való megállapítást, hogy ezek eredeti jelentése: fából való ütő, zúzó vagy lükő eszköz, amelynek működése hanggal jár együtt.

A *lükü* > *külü* eredeti hangutánzó jelentését azért hangsúlyoztam most megint, mert a „Radspeiche“ jelentésű „ismeretlen eredetű“ *küllő* megfejtésére gondolok.

Azt látjuk ugyanis, hogy „A kerék agyából kiinduló sugárfák, amelyek a keréktalpat összetartják“ (Balassa) nemcsak *kerék-küllők*, egynek-egynek nemcsak *kerék-küllő* a neve, hanem így is nevezik: *kerék-sudár*, *kerék-köpü*, *kerék-fentő* (MTsz.). A *sudár* ~ *sugár* szóról Mészöly kétségtelenül bizonyította, hogy az a *suh*-hangutánzó tőnek a származéka, tehát ugyanabból a tőből való, amelyikből a *suháng* > *husáng* is származik (Mészöly: MNy. X., 160–167.). A *sudár*-nak ezt a származtatását Bárczi is elfogadta. A *köpü* hangutánzó eredetét szintén Mészöly bizonyította be, ezt ugyan Bárczi nem fogadta el, a *köpü*-t Gomboczeal együtt ő is török eredetűnek tartja, azért a *köpü* mégis csak hangutánzó eredetű. A *köpü* ugyanis abba a hangutánzó szócsaládba tartozik, amelyikbe a *göbent*: „bemerít valamit, ami göbögő hanggal merül el“, *göbent*, *gübbent*, *köppent*: „kortyint“, *gübbül*: „pancsol, vájkkal valamiben“ *meggöbül*, *gübbül*: „a bunkós végű halhajtó rúddal a vizet zavarva a halakat rejtekhelyükből kiriasztja“ meg a többi származék is tartozik (Mészöly: MNy. XI., 15. l.). A *küllő* „Radspeiche“ eredetűnek megfejtéséhez az segített hozzá, hogy a *sudár* is, a *köpü* is olyan rudat jelent, amelyeknek a működése *suh* vagy *göbögő* hangot hallat. A *külü* is olyan rudat, botot, *husángot* jelent, amely működés közben hanggal jár. Ha tehát a hangutánzó eredetű *sudár* és *köpü* azt is jelentheti: „Radspeiche“, jelentheti ugyanezt a szintén hangutánzó eredetű és ugyancsak „rúd, husáng“ értelmű *külü* is a többi idetartozó alakváltozatokkal együtt.

E szónak *-l*-lél hangzó alakváltozatai ezt a jelentéstani megállapítást teljesen igazolják, mert a régi és a mai nyelvben a „Radspeiche“ jelentésű *küllő*-nek ugyanolyan *-l*-lél hangzó alakjai vannak, amilyeneket a „gabonazúzó gerenda“, „famozsár“ jelentésű *kölyü* alakváltozatai között is találtunk. A „keréksudár“, „kerékfentő“, „kerékköpü“, „Radspeiche“ értelmű *küllő*-nek is vannak *külő* (Gyöngyösi Szótártörödédek), *kölü*, *küllő*, *kélő* (NySz.), *külü*, *küllő* alakváltozatai, akárcsak a *kölyü*-nek; vannak neki *külü*, *küllü*, *küllő* alakjai is, akárcsak a harkály-t tévő *küllő*-nek (MTsz.)

A *küllő* (= Radspeiche) hangutánzó eredetét és a *kölyű* családjába való tartozását bizonyítja a Lendvahosszúfaluban feljegyzetem „járomszeg” jelentésű *igaküllü* is. „Sziérü a küllüt bele-tészik” (= az igába, azaz a járomba). Ha ugyanis a *küllő*-nek már eredetileg is „Radspeiche” lett volna a jelentése, nem tudnánk megmagyarázni, hogyan jelenthet ugyanaz a szó járomszeg-et is. Ez csak úgy magyarázható meg, ha a *küllő* eredeti jelentése nem „Radspeiche” volt, hanem általában rudat, husángot jelentett. De ha a *küllő*-nek „husáng, füttykös, bot” volt az eredeti jelentése, akkor megint a *kölyű* ~ *külü* sokféle alak- és jelentésváltozatához érkeztünk.

Íde vezet a „járomszíjiba való fa” jelentésű *küszküllő* is. A *küszküllő* eredetét, ennek Tinódi egyik énekében előforduló *kézküre* vötte alakváltozatát Mészöly fejtette meg. Behizonvította, hogy a Tinódi énekében előforduló titokzatos *kézküre vötte* kifejezés *kézküre* tagja ragos összetett szó és ezek az elemei: *kéz* = *köz*+*kü* (<*küvő*) + *re* határozórag. Az összetétel utótagja: *kü* tehát ebből fejlődött: *küvő*, ez meg a *küllő* „Radspeiche” alak- és jelentésváltozata. A Tinódi énekebeli *kézküre vötte* mai kiskunhalasi párja ez: *küszküllőre vösz*, és azt jelenti: megver; a *kézküre vötte* kifejezésnek is az az értelme (Mészöly: MNy. X., 1—6.). Mivel a „járomszíjiba való fa, közfa” jelentésű *küszküllő* ~ *kézkü* <**kézküvő* ~ *küllő* és *küvő* > *kü* utótagja Mészöly megállapítása szerint kétségtelenül a „Radspeiche” jelentésű *küllő* ~ *küvő* alak- és jelentésváltozata, ezt bizonyítja a Lendvahosszúfaluban feljegyzett „járomszeg” jelentésű *igaküllü* is, újra a *lükü* > *külü* sokféle alak- és jelentésváltozatához jutottunk.

Az is természetes azonban, hogy az eredetileg hangutánzó, később „Radspeiche” jelentésű *küllő* és alakváltozatai kiszakadtak a *lükü* > *külü* hangutánzó családjából, mert ez a szó szekérrész nevéként elvesztette hangutánzó jelentését. Ez a kétségtelenül nagy jelentésváltozás teljesen elkülönítette a „Radspeiche” jelentésváltozatú *küllő*-t a többi idetartozó szótól: a gabonazúzó *külü*-től, a kút *külü*-jétől, a fa-kotogató *külü*-től, a kolompoló székely *külü*-től. Ez utóbbi alak- és jelentésváltozatok ugyanis, bár kétségtelenül igen különbözők, egyben mégis megegyeznek: abban, hogy hangutánzó jelentésük megmaradt.

Az immár szekérrész nevévé vált *küllő* ~ *külü* ~ *kölü* ~ *külü* ~ *külő* ~ *küllü* ~ *küllő* ~ *köllő* és a *küszküllő* hangutánzó családjából való kiszakadása következtében hangalakjában is tovább változott. Így keletkeztek ennek a szónak már igen régen -v-vel hangzó alakjai: *kévő* (Besztercei Szójegyz.), *kivé* (Schlāgli Szójegyz.) és a mai magyar nyelvi *kévő* ~ *küvő* ~ *kével* ~ *kévöl* (MTsz.).

A *kévő* ~ *kívő* ~ *küvő* ~ *kével* ~ *kévöl* alakoknak a *kélü* ~ *këlő* ~ *külü* ~ *kölü* ~ *küllő* ~ *küllü* ~ *killő* ~ *köllő* alakváltozatokkal való összetartozásában senki sem kételkedett, czekek Bárczi is alakváltozatoknak tekinti (SzófSz.). Mivel azonban a ‚Radspeiche‘ értelmű *küllő* ~ *kévő* eredetét eddig nem ismertük, nem lehetett megmondani, hogy melyik az eredetibb alak; az *-l*-l-lel hangzó, vagy a *-v*-vel való. A *keréksudár* és a *kerékköpi* analogiája megmutatta, hogy a *küllő* is hangutánzó eredetű, azonos a ‚gabonazúzó rúd‘ jelentésű *külü*-vel meg többi alak- és jelentésváltozataival. Ebből az következik, hogy az *-l*-l-lel hangzó alakváltozatok a régebbiek, bár legrégibb ismert alakjai ennek a szónak *-v*-vel hangzanak: *kévő* (Beszt. Szój.) és *kivé* (Schlāgli Szój.). Abból ugyanis, hogy pusztá véletlen következtében *-v*-vel hangzó *kévő* maradt ránk elsőnek, nyelvtörténeti következtetést levonnunk nem szabad, különösen akkor nem, ha hangutánzó szóról van szó, és a XIV—XV. század határáról való *kévő* mellett a XVI. század elején a *külő*-t is feljegyezték (Gyöngyösi Szótártöredék), a ‚pila‘ jelentésű *këlő* meg magában a Besztercei Szójegyzékben is megvan!

Igaz ugyan, hogy *-l* ~ *-v*- váltakozás nyelvünkben elég ritka, de megvan nyelvünknek már legrégibb korában is. A Bécsi-, Müncheni- és Apor-Codexben a mai *lép(-ik)* ‚er schreitet‘ szónak *vépik* alakváltozata van, a mai népnyelvből meg a ‚kószál‘ jelentésű *kólál*-nak *kóvál* változatát idézhetjük (MTsz.).

A zürjén nyelvjárásokban is megfigyelhetjük az *l > v* változást: *lápá* > *vápá*, *lég* > *vég*, *dál* > *dáv* stb. (Uotila.)

A *lükő* > *külő* > *külü* ~ *kévő* és többi alakváltozatainak hét jelentésváltozata szöfejtésem helyességét bizonyítja. „Ha észrevesszük, hogy egy szó két vagy több különböző tárgynak, fogalomnak a neve, ez nagyon biztossá teszi szöfejtő munkánkat, mert hiszen akkor már tudhatjuk, hogy a közös név eredetileg a közös jegyeknek volt a magyarázója.“ Ezt az alapvető tételt Mészöly állapította meg „A lép szó eredete és rokonsága“ című értekezésében (Szegedi Füzetek, III., 95.).

Az a közös jegy, amely a *lükő* > *külő* és többi alakváltozatainak famozsár, gabonatoró rúd, posztóványoló, kútfoglalvány, kolomp, harkály, keréksugár vagy kerékköpi, járomszíjba tett közfá, járomszeg jelentését magyarázza mint láttuk, ez volt: olyan husáng, ütő, rúd amely működés közben hangot hallatott. A *külü* ~ *küllü* ~ *küllő* ‚harkály‘ jelentése az ütő, kopogó jelentésből jól érthető. Természetes, hogy e szó némely alak- és jelentésváltozata elveszthette eredeti hangutánzó értelmét, és ekkor már csak ezt jelentette: ‚husáng, rúd, bot‘. A kútfoglalvány jelentésű *fa-küjü* meg a ‚Radspeiche‘ értelmű *küllő*, a *küszküllő* meg az *igaküllü* ez utóbbi jelentésből következett.

Akár e szavak jelölte tárgyak történetét vizsgáltuk, akár pedig e tárgyakat illető nyelvi kifejezéseket vallattuk: minden egyes tárgy és e tárgyakat jelentő minden egyes szó története refrain-szerűen ebbe a megállapításba torkollott bele: a *likév > *likév > *liké (vö. *likett*) > *lükő* > *kilé kilő* ~ *kélő* ~ *kelü* ~ *killő* ~ *külő* ~ *külü* ~ *kölü* ~ *kölyü* ~ *küllő* ~ *küllü*, ~ *kévő* ~ *küvő* ~ *kével* ~ *kévöl* a finn-ugor eredetű *lik* ~ *lük* > *lök* hangutánzó szónak a származéka.

*

A *kölyü*, mint tudjuk, nemcsak köles-, mák-, len-, tőkmag-, kender- és (a régi világban) puskapor-törő volt, hanem posztó-ványoló is. Vagyis a *kölyü* arra is szolgált, hogy *ütője*, *zopkója* vagy *zuppantója* a laza szövésű posztót sűrűvé összeverje, hogy ruhát készíthessenek belőle. Ezért olvasunk tehát már a Besztrecei Szójegyzékben *posztó-külő*-ről, azaz posztóványolóról. A posztó-ványoló verő rudait, kalapácsait már a régi világban is vízi erővel hajtották. „A posztó nyers anyagát, a darócvásznat, fiirtös gubaszövetet áztatás után a víz hajtotta kalapácsok vagy *kóti-sok* verik, *kallják* vagy *ványolják* összeálló posztóvá, nemezzé. Varannó 1623. évi összeírása e műveletet *posztótörésnek* mondja“ (Lambrecht: A magyar malmok, 58. l.).

A posztótörőnek azonban, már a legrégibb nyelvtörténeti időben is, nemcsak *külő* volt a neve, hanem a mai *kalló* régi nyelvbeli megfelelőjével is nevezték. A *kalló* tehát azonos a *posztó-külő*-vel!

Fontos ezt megállapítanunk, mert ez a gondolat fejtí meg a *kalló* eredetét is. A szófejtésben ugyanis, mint Mészöly megállapította, nemcsak az segít, ha egy szónak több jelentésváltozata van, hanem az is, ha egy fogalomnak több neve van. Ennek alapján fejtette meg Mészöly a *láp* (Szegedi Füzetek III., 87—143.) és a *hinár* kétségtelenül igaz eredetét (NNyv. I., 227—236.), ez vezetett rá engem is arra, hogy a *kalló* is hangutánzó eredetű.

A *posztóványolónak* ugyanis nemcsak *kalló*, *posztó külő* a neve, hanem *döröckölő*, *dürüekölő* is (MTsz.). *Daróc* *dürücskölő* *malom* mellett (Huszt, 1673. Századok, 1907.) van *Daróc kártló* (Munkács, 1610. u. o.). A *dürüekölő* jelenti azt a rudat is, „a mellyel a szőlőt a kádban összetörik“ (MTsz.). Van a *dürüekölő*, *döröcskölő* igének *türüekönyi* „nyomogat, nyomkod“, *türücskölő*, lever földet s úlyokk a l' alak- és jelentésváltozata is (MTsz.). A *dürüekölő* eredeti jelentése éppen úgy „rúd“, (a mellyel a szőlőt a kádban összetörik), mint ahogy az a hangutánzó eredetű *lükő* > *külő* szóé. Azt hiszem, a *dürüekölő* ~ *döröckölő* ~ *dürücskölő* hangutánzó eredetét nem kell bizonyítanom. Ha mármost azt látjuk, hogy a *kalló*-nak két hangutánzó eredetű neve is van (*külő* és *dürüekölő*), arra kell gondolnunk, hogy az ismeretlen eredetű *kalló* is hangutánzó töből származott.

A *kalló* ~ *kálló* legrégebb adatai *korlow* (1340. OklSz.), *korlo* (1342. OklSz.), *cherturew et Corlou* (1367. OklSz.), *karlw*, *karlo* (1450. OklSz.) írott alakokban olvashatók. Ebből mármost az következik, hogy e szó mai hosszú *-ll-* hangja nem magánhangzó közötti rövid *-l-*ből nyúlt meg, hanem eredetibb *-rl-* hangkapcsolatból fejlődött. A mai *kalló* ~ *kálló* legrégebb alakja tehát így hangzott: **korlov* > **kallóv* > *korló* > *karló* > *kalló* > *kálló*. A *korló* nyilvánvalóan olyan igenév, amilyen a *lökkő*, *külő*, *törő*, *ütő*, az igenévképző nélküli alakja tehát ez: *korl-*. Mivel azonban a régi nyelvben a *kall-nak* van *karol* változata is (*megkarollatott*, Megy. 6 Jaj, II., 182. — *karolna* Tört. T. XXII., 252. NySz.), a *korl-* igenék *-l-* hangja olyan képző, amilyen a szintén hangutánzó eredetű *hupo-l*, *püfö-l* *-l-*-je. A szó töve tehát ez: *kor-*.

Ha már most igaz az a föltevés, hogy a *kalló* < *karló* < *korló* hangutánzó eredetű, akkor a régi *korló* *kor-* tövének hangutánzó eredetű tönek kell lennie.

Van-e ilyen *kor-* hangutánzó tő a magyarban?

Van. Belőle és *kur-* ~ *kar-* változatából egész sereg olyan szó keletkezett, amelyeket nyelvtudományunk ismeretlen vagy nem magyar eredetűnek vél.

A *kor-* hangutánzó töből keletkezett a **kor-gat**. „Valamit ültögetés, rázás, forgatás, keverés által forogni kész: korgatni a kereplőt“ (CzF.). De jelenti ez a szó azt is: *megver*. „Abban mesterkedjenek, miképpen eczersmind jöhessenek ki, ne szakadozva, mert 20–30 s aprónként ha jönének, úgy a föld népe is agyon korgatnák őket, de ha seregestől lesznek, bátorsággal lehetnek“ (Bethlen Polit. Lev. 287. NySz.)

A *kor-gat* alakváltozata a **kur-gat**: „Iármával kerget, kajszol, zaklat, sürgel, siettet“ (MTsz.).

A *korgat* igeneve a **kor-gatyú**: „Eredetileg *korgató*, mint *pattantyú* ~ *pattantó*, *fergetyű* ~ *fergető* stb. Fából készült eszköz, mely rázás vagy forgatás által vastag kor kor hangot ad“ (CzF.).

Koro-g. „*Korog* s *kotyog* hangosan a gólya“ (NySz.). De azt is mondják: *korog a gyomra*. A daru is **kor-rog**: „Daru módjára szók, korrogok“ (NySz.).

A **kor-dul** is ide tartozik. A Pázmán lovag-ban, mikor ~~alki~~ ~~vally~~ és Pázmán lovag a bolond ítélete szerint vinni készül, a vívó-tér megnyílásakor

Kapu kordul, szárnya fordul.

De *kordul a torok* is, *kortyan*, amikor isznak: „Sok menésem után találtam egy kevés vizet, de az bizony száraz torokban ingyen sem kordula is“ (SzCsomb.: Útleír.

303. NySz.). Ma azt mondanánk: meg sem k o r t y a n t vagy k o t t y a n t. Ez utóbbiak is hangutánzó szavak, sőt a *kortyant*-nak a töve ugyanaz a hangutánzó tö, mint a *kor-dul-é*.

Amint a *kor-gat*-nak van *kur-gat* alakvázata, éppen úgy van a *kor-dul*-nak *kur-dol* párja, de ennek „pirongat” a jelentése. Igaz ugyan, hogy más az, amikor a *kapu kordul*, és megint más, ha valaki *kur-dol* „pirongat” valakit, de azért a *kordul*-nak is, a *kurdol*-nak is van egy közös jellemző jegye: kellemetlen hanghatással van mind a kettő.

Bizonyos, hogy a „csoszog” jelentésű *kor-hog* is ide tartozik.

Ezt bizonyítja a *kur-hol* ~ *kor-hol*, jelentése: „horzsol, súrol”, azután: „szid” „A víz fenekén a tőkék *kurhollák* a hajót” (Szaboles, MTsz.). A *korhol* ezt is teszi: „csoszog, lábait a földhöz súrolva jár” (MTsz.). Az imént láttuk, hogy a *kordul* ezt jelenti: „a kapu csikorog”, ennek *kurdol* alakváltozata meg azt teszi: „pirongat”. A *kurhol* ~ *korhol* is concret „horzsol, súrol” jelentésű és „szid”.

Van *kuro-l* ~ *kúro-l* is „szid” értelmével: „Maga, pópista társa, így kurolyta” (NySz.). Christust a b e s z é d é v e l k ú r l o t t á k, h u r o g a t t á k, m o t s k o n d o t t á k” (G. Katona: Váltás II., 328. NySz.). Amint tehát a *kordul* azt teszi: „a kapu csikorog”, ennek *kurdol* alakváltozata meg ezt: „pirongat”, és amint a *korhol* eredetileg azt jelenti: „csoszog”, aztán meg ezt: „szid”, éppen úgy jelenthet a hangutánzó *kurol* ~ *kúrol* is ilyent: „csunya hangon, moeskos beszéddel szól valakiről”.

Bárczi a *korhol* és a régi — hozzá tehetjük: meg a mai tájnyelvi — *kurhol*, továbbá *kurol* ~ *kúrol* szavak közös eredetéről nincs meggyőződve és lehetségesnek tartja, hogy a *kurhol*, *kurol* „más, isml. er. ige. s a *korhol* keveredett vele”. Erről, mint láttuk, szó sem lehet. A mai nyelvjárásokban is megvan a *kurhol* ~ *korhol* a z o n o s jelentéssel (MTsz.) A Magyar Táj-szótár a *kurhol* ~ *korhol* alakváltozatoknak csak ezt az eredetibb jelentését ismeri: „horzsol, súrol, csoszog”, de ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy köz- és irodalmi nyelvünk meg ismeri a *korhol*-nak „szid” értelmét, ez viszont azt jelenti, hogy nyelvjárásainkban meg kell lennie a *korhol* „szid” jelentésének is, aminthogy Szentesen például meg is van.

Kétségtelenül az itt tárgyalt szavak hangutánzó családjába tartozik a *kor-had*, *kor-haszt*, ezeket Bárczi is egy eredetűnek tartja a *korhol*-lal. Ezeknek is az volt az eredeti jelentése: „dörzsöl”. Hangutánzó eredetüket bizonyítja az ormánysági *mögkorhaszt*: „megijeszt, elijeszt megrezsent. Várj csak maj mingyá mögkorhasztom én aszt! Nincs föltétlenül benne, hogy ráhúz. Üt és nélkül is így mondják: Na hát *mögkorhasztottam*” (Kiss Géza: Ormányság, 297.). Ha üt és nélkül is így mondják, akkor ez azt jelenti, hogy üt és s o l i s így mond-

ják, már pedig akkor kétségtelenül úgy *korhasztottak* meg eredetileg valakit, hogy meg is ütötték.

A *kor-had* eredeti hangutánzó értelmét bizonyítja a „fát aprít” jelentésű **kor-hál** is (MTsz.).

Ha a *kor-hál* „fát aprít” a *kor-* hangutánzó tőnek a származéka, akkor az lesz a **kor-bál** is, mert ez is azt jelenti, „faragesál” (MTsz.). *El-korbál*, vagy amint Baranyában mondják: *e-korbál*: elforgácsol. „*Heába korbája e az erő!*” (MTsz.).

Kétségtelen tehát, hogy a magyar nyelvben van *kor-* ~ *kur-* (~ *kar-* pl. *karistol*) hangutánzó tő, amelyből nyelvünk igen gazdag szócsaládot teremtett sokféle jelentésváltozattal. A *korló* > *karló* > *kalló* eredetének a megfejtéséhez mármost a *kor-hol* vezet el, mert a bőrgyártás mesterségében a *korhol* azt is jelenti: „tömheszt”. „Régebben ezt kalapáccsal (Hämmeru) végezték, most a bőrt előbb *korholják*, *taszítják* (ausstossen) úgy, hogy hosszában és felében a barkásféllel fölfelé ráteszik a fölkészítő-táblára (Zurichttisch) s a *korholó*kővel, *taszító*kővel (Stossstein), majd meg *korholó*vassal, *taszító*vassal (Stosseisen) munkálják” (Freeskay: Mesterségek, Bőrgyártás, 9. l.).

Ha régebben kalapáccsal végezték a „tömhesztést”, akkor nyilván a kalapáccsal való műveletet is így mondták: *korhol*, ami azt jelenti, hogy a *korhol* azt is tette: „üt”. Hiszen az ugyane lőről való *mögkorhaszt* is azt jelenti az Ormányságban: „üt. ráhúz”, az *ugyon kor-gat* is azt jelenti a régi nyelvben: „agyonüt” (NySz.).

Ennek alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a **kor-ló** olyan szerszámot tesz, amellyel ütöttek, vertek valamit, verték a posztót, gubát, hogy a szövése megsűrűsödjék. A *kalló*-nak csakugyan az a leglényegesebb jellemzője, hogy üt, ver; ezért nevezik tehát ezt a szerszámot az ugyancsak hangutánzó eredetű *külő*-nek is meg *dürückölő*-nek is.

Kétségtelen tehát, hogy a *korló* > *karló* > *kalló* hangutánzó eredetű szó és annyit tesz: ütő.

Ma már a köznyelvben nem ismerik a *kalló*-t, csak ezt a szólást: *elkallódik* „elvesz”. Az *elkallódik* szólás eredetét már rég megfejtették, a *kalló* eredetét azonban eddig nem sikerült megmagyarázni; most már az sem *kallódik* el idegen szónak, mert magyar eredetűnek bizonyult.

Még megmondom, hogy a *kalló* népes családjába tartozik a **korlát** és a **korcsolya** is.

A *korlát* ugyanis nemcsak „fakérités, bekerített hely”, hanem: „üstfa, üsttartó rúd” és „szíjjgyártóknak bőrtörő, puhító eszköze” (MTsz.). Emlékezzünk csak vissza: a *fa-küjü* is jelentett ilyet: „kútfoglalvány, kút kerítés”. Nyilvánvaló, hogy a *korlát*-nak is éppen úgy, mint a *küjü*-nek ez az eredetibb jelentése: rúd; ebből jól magyarázható az „üsttartó

rúd' is és a ,szijgyártóknak börtörető, puhító eszköze' is. Hiszen tudjuk, hogy a bőr törése, puhítása ütéssel, veréssel jár.

A *korlát* tehát ugyanannak a *korl-* igetőnek a származéka, amelyikből a *kalló* < *karló* < *korló* is származott, és ilyen elemekre bontható: *kor-* hangutánzó tő + *-l-* igeképző + *á* igenév-képző + *t* kicsinyítőképző.

Ugyanebből a lőből sarjadt a *korcsolya* is *Korcsolya* ~ *korcsola* ~ *kujcsorja* ~ *kulcsorgya* a mai nyelvjárásokban olyan két v a s t a g r u d a t jelent, amelyeket a két végük táján egy-egy keresztfa köt össze (boros hordók v. más nehéz tárgyak les fölesigáztatására v. h e n g e r g e t é s é r e. MTsz.). De jelent ez a szó szánkót is: „*korcsolya, korcsia, kórcsia: kézi szánkó*” (két lapos és elül hegyben végződő oldalból áll, a melyeket zápok tartanak össze; rúdja nincs, hanem a két oldalának hegyére kötött istrágnál fogva h ú z z á k, Székelyföld, MTsz.).

E jelentésváltozatokból kétségtelenül megállapítható az, hogy a *korcsolya* olyan fából való eszköz neve, amelyet húznak, vagy amelyen valamit felhúznak, leeresztenek. A *korcsolya* csak úgy jelentheti a szánkót is meg a bor-leeresztő és felhúzó szerzámot is, hogyha eredetileg azt a hangot is jelölte, amit a szánkó csúsztatása és a boroshordó lecsúsztatása és felhúzása okozott. Tudjuk, a *kor-hog* ezt teszi: ,csoszog', a *kor-had*-nak is ez volt az eredeti jelentése Bárczi szerint: ,dörzsöl'; a *kor-* hangutánzó tőből származó *korcsolya* és alakváltozatai is olyan eszközt jelent tehát, amelyik csúszik vagy amelyiken csúsztatnak valamit és közben *korholó hangot hallat*.

A *korcsolya* legrégebb ismert alakja *koresola* (*korchola*: 1528-ból, MNy. XXXI., 195.) Nyilván eredetibb **korsol* igeneve. hiszen tudjuk, hogy van *horzsol* hangutánzó igénk is. Amint a *horzsol* a *hor-* hangutánzó tőnek *-sol* gyakorítóképzős származéka, éppen úgy az a *kor-* hangutánzó tőből képzett **kor-sol* ige **korsola* > *korcsola* > *korcsolya* > *korcsója* igenévi származéka is. A *korcsolya*-nak ez az alakotani magyarázata teljesen megfelel e szó jelentésének. Olyan eszköznék a neve, amely csúszik, horzsol, vagy amelyen csúszik, horzsolódik valami (pl. hordó).

Nem szláv eredetű szó tehát a *korcsolya* sem. Már maga az a tény is kétséggessé tenné e szó szláv eredetét, hogy a *korcsolya* megfelelői csak a tót nyelvben találhatók. Bárczi azt mondja: „a tót alakok egyike-másika biztosan a m.-ból”. Én pedig így mondom: a tótban található *krčula, krčul'a, korčul'a* a magyar eredetű *korcsolya* átvétele.

A *kölyü* és sokféle alak- meg jelentésváltozatának a nyelvtörténeti vizsgálata arra a végső eredményre vezetett, hogy az a finnugor eredetű *lik-* ~ *lük-* hangutánzó tőnek a származéka. A *kalló, korhol, korlát, korcsolya* szintén ősi hangutánzó szótőhöz vezetett, ez: *kor-* ~ *kur-* ~ *kar-*. Már az ugor korban való

megléte bizonyosnak mondható, mert a vogulban ez a *kur-* hangutánzó szótó továbbképzett alakokban előfordul: *kurili* 'ordít', *kuritáwə* 'csattog', *kuritánə* ~ *kuritənə* 'csattogás', *kuriti* 'összerombol' (Szilasi: Vogul Szójegyzék, 52.).

Az a véleményem azonban, hogy e hangutánzó szótó etymológiai kapcsolatban van a *hor-sol*, *hur-rog* tövével is, és így ide tartozik szerintem a Lakó kimutatta *zurján kurálni* 'zusammenharken; wegharken, wegscharren, ausharken, ausscharren', *kurán* 'Rechen, Harke' stb. és votják *kurjál-* 'lekapar, levakar' is. (MNy. XXXIX., 161.) E szerint a finn 'schaben, kratzen' jelentésű *kárviä* nemcsak a magyar *horol*, *horzsol* szavakkal lehet közös eredetű, amint Lakó valószínűnek tartja, hanem a tárgyaltam szócsaláddal is.

A finnugor vagy ugor eredetű szavak veláris szókezdő *k* hangja a magyarban *h*-vá változik, a hangutánzó szavak azonban *hangutánzó természetük* következtében nem követik mindig ezt a hangtörvényt. A finnugor szókezdő *p* is *f* lesz a magyarban, de finnugor eredetű hangutánzó szavaink szókezdő *p* hangja megmarad *p*-nek (Vö. Mészöly: Szegedi Füzetek I., 221.). Ugyanúgy megmaradhat tehát ugor, vagy fgr. eredetű hangutánzó szavaink szókezdő veláris *k* hangja eredeti explosívának. A *hun*y mellett is van *kum*.

Végére érve hosszúra nyúlt dolgozatomnak, fejtegetésemet röviden így foglalom össze: a *kölyü* ~ *küllő* és sokféle alakmeg jelentésváltozatai finnugor eredetű hangutánzó szótó származékai, a *kalló*, *korhol*, *korlát*, *korcsolya* is finnugor korbéli hangutánzó szóból keletkezett.

Nyíri Antal